National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2024; 1(53): 218-221
© 2024 NJHSR
www.sanskritarticle.com

डा. लीनाचन्द्रा का
सहायिकाध्यापिका,
साहित्यविभागः,
रा.सं.वि.वि. तिरुपतिः

Correspondence:
डा. लीनाचन्द्रा का
सहायिकाध्यापिका,
साहित्यविभागः,
रा.सं.वि.वि. तिरुपतिः

मनुस्मृतौ राजनैतिकविचाराः

डा. लीनाचन्द्रा का

भारतीयपरम्परानुसारं सर्वप्रथमविधेः निर्माता मनुः इति मन्यते। स ब्रह्मपुत्रः इत्यपि कथ्यते। धर्मशास्त्रस्य प्रणेतृरूपेण भारतीयसंस्कृतिं प्रति अस्य योगदानम् अक्षुण्णमिति मन्यते। मनुना वर्णितनियमः यस्मिन् ग्रन्थे उपलब्धमास्ते, सः ग्रन्थः मनुस्मृतिः इत्युच्यते । अस्य ग्रन्थस्य निर्माणकालं क्री. पू. द्वितीयशतकमिति मन्यते। अस्य ग्रन्थस्य उल्लेखः प्राचीनलेखकैः मानवधर्मशास्त्रम् इति नाम्नि अभिधीयते। जगतः उत्पत्त्यारभ्यः समाजनिर्माणं तथा समाजस्य विभिन्नवर्गस्य कर्तव्यानाम् अधिकाराणां च वर्णनं मनुस्मृतौ विद्यते। भारतीयराज्यशास्त्राय अस्य ग्रन्थस्य उपादेयता निर्विवादास्ति। मनुस्मृतेः राजधर्म नाम्नि सप्तमाध्याये राज्ञः उत्पत्तेः, धर्मस्य, कर्तव्यस्य च विवेचनं विद्यते।

राजा

मनुस्मृतौ राज्ञः दैवी-उत्पत्तिविषये उल्लेखः लभते यत् ईश्वरः इन्द्र-पवन-सूर्य- अग्नि-वरुण-चन्द्र-कुबेरानां सारभूतांशात् राज्ञः निर्माणं करोति । ईश्वरः सर्वान् रक्षितुं राजानं निर्माति[१]। राज्ञि देवत्वमस्ति चेदपि राजा निरङ्कुशः नासीत् । राज्ञः अनेककर्तव्यानां उल्लेखः अस्मिन् अध्याये मिलति । राज्ञे उच्यते यत् राजा प्रतिदिनं प्रातः उत्थाय ऋक्- यजु-सामवेदज्ञातॄणां तथा च नीतिशास्त्रे प्रवीणानां ब्राह्मणानां च सेवां कुर्यात् । नम्रनृपस्य कदापि नाशः न भवति, अतः सः विनयी भवेत्[२]। इन्द्रियैः आसक्तं राजनं रुन्ध्यात्, यतो हि जितेन्द्रियः राजा सदा प्रजां वशे स्थापयितुं समर्थः भवति[३]। राजा स्वयं मृगया-द्यूत-दिवानिद्रा-अपरदोषवचन-स्त्रीभोग-मद्यपान-तौर्यात्रिक-वृथाभ्रमणेभ्यः उद्धारयेत्-

मृगयाऽक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः।
तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः॥[४]

मनोः मतमस्ति यत् यस्य दण्डस्य भयेन स्थावर-जङ्गमात्मकाः समस्तप्राणिनः स्वधर्मम् अनुसरन्ति, मूलतः एषः दण्डः राजा हि अस्ति । सः राजा, पुरुषः, नेता, वशासिता, चतुराश्रमाणां धर्मश्च अस्ति[५] । एषः दण्डः प्रजाः शास्ति तथा च प्रजाजनान् रक्षति । दण्डस्य भयेन जनः लोकस्य तथा परलोकस्य धर्मं पालयति[६] । राज्ञः प्रमुखकर्तव्यं प्रजानां धर्मे नियोजनमासीत् ।

मन्त्रिपरिषद्

मनोः अनुसारं सरलकार्यमपि कदा कदापि मनुष्यः काठिन्येन करोति । अतः राजा दुष्करकार्यं एकाकी कथं कर्तुं शक्नोति । अतः राजा एकान्ते सर्वैः सचिवैः सह मन्त्रणां कृत्वा स्वहितं साधयेत्। अनेन प्रकारेण मनुः मन्त्रपरिषदः अनिवार्यतायारुपरि बलं ददाति[७] ।

मन्त्रिपरिषदः सदस्यानां संख्याविषये मनोः मतमस्ति यत् मौल (परम्परागत) - शास्त्रविद्-शूर-शुद्धकुलोत्पन्नाः सप्तः अष्टौ वा मन्त्रणाय नियुक्ताः भवेयुः-

मौलाञ्छास्त्रविदः शूरंल्लब्धलक्षान्कुलोद्गतान् ।
सचिवान्सप्त चाष्टौ वा कुर्वीत सुपरोक्षितान् ॥[८]

अन्यस्थले मनोः निर्देशः अस्ति यत् राज्यकार्याय प्रयोजनानुसारम् अमात्यान् नियोजयेत्। एते अमात्याः कार्येषु निपुणाः भवेयुः । अनेन प्रकारेण मन्त्रिपरिषदि सदस्यानां संख्याविषये मनोः कोऽपि विशेषाग्रहः न परिलक्ष्यते ।

भिन्नभिन्नमन्त्रिणां विभिन्नविभागप्रदानस्य निर्देशः मनुना दीयते। तस्य कथनमस्ति यत् वीर-चतुर-कुलमर्यदासम्पन्नेभ्यः जनेभ्यः आकरसम्बन्धीयविभागं, भीरुपुरुषेभ्यः अन्तर्निवेशीयविभागं च दद्यात्[९]। सर्वशास्त्रविशारद-पवित्र-दक्ष-कुलीनजनान् दूतरूपेण नियोजयेत्[१०]। साधारणतः अमात्यस्य अधीने दण्डविभागः, राज्ञः अधीने देशः कोषश्च, दूतस्य अधीने सन्धि-विग्रहश्च तिष्ठति[११]।

मनोः निर्देशः अस्ति यत् प्रत्येकं विशेषकार्यस्य प्रारम्भे राजा सम्बन्धितमन्त्रिणा सह परामृशेत्[१२]। मन्त्रिणा सह सन्धिविग्रहस्य, स्थानस्य, समुदायस्य, स्वदेशरक्षायाः च चिन्तनं कुर्यात्[१३]। सचिवेषु सर्वश्रेष्ठब्राह्मणसचिवेन सह षाड्गुण्यस्य (सन्धि-विग्रह-यान-आसन-द्वैधीभाव-संश्रयानां) विषये राजा मन्त्रयेत्[१४]। मन्त्रणास्थानस्य विषये मनुः कथयति यत् तत्र जड-मूक-अन्ध-वधिर-तिर्यग्योनि-अतिवृद्ध-स्त्री-म्लेच्छ रोगि-अङ्गहीनजनाः न भवेयुः । मन्त्रणायाः समयः प्रायः दिने वा मध्यरात्रौ निर्धारितः आसीत्-

जडमूकान्धबधिरांस्तैर्योनान्वयोतिगान् ।
स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गत्यान्मत्रकालेऽपसारयेत् ॥
भिन्दन्त्यवमता मन्त्रं तैर्यग्योनास्तथैव च।
स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्रादृतो भवेत् ॥[१५]

न्यायप्रणाली

मनुस्मृतौ व्यवहारस्य अष्टादशमार्गानाम् उल्लेखः अस्ति, तद्यथा- ऋणदानम् अर्थात् ऋणं नीत्वा न प्रदानम्, निक्षेपः (Heritage), अस्वामी विक्रयः, सम्भूयसमुत्थानम्, दत्तस्यानपकर्म, वेतनं न प्रदानम्, सन्धेः भङ्गम्, क्रय- विक्रयसम्बन्धीयविवादः, पशुस्वामी-पशुपालकेषु विवादः, सीमासम्बन्धीयविवादः, कठोरवचनम्, दाण्ड्यपारुष्यम्, स्तेयम्, साहसम्, परस्त्रीहरणम्, स्त्री-पुरुषयोः धर्मव्यवस्था, पैतृकधनस्य विभाजनम्, तथा द्यूतञ्च[१६]।

एतेषां व्यवहाराणां निर्णयाय एकस्याः सभायाः आयोजनम् अभवत्। अस्याः सभायाः अध्यक्षं धर्मस्थः इत्युच्यते। धर्मस्थः राजा एव आसीत्[१७]। यदा राजा उपस्थितः न तिष्ठति तदा सः एकब्राह्मणम् अस्मिन् पदे नियुक्तिम् अकरोत् । एषः ब्राह्मणः त्रिभिः सभासद्भिः सह सभायां राज्ञा आदेशितकार्याणाम् अवलोकनम् अकरोत्[१८]। प्राड्विवाकः सभायां साक्षिणं निकषा वादी प्रतिवादीनाम् उपस्थितौ प्रश्नान् अपृच्छत्[१९]।

धर्मस्थः अतीव बुद्धिमान् ब्राह्मणः आसीत्। सभासद् वेदानां ज्ञाता, देशकालस्य ज्ञाता इति मन्यते[२०] । व्यवहारस्य निर्णयाय न्यायालयैः बहुसाक्षिणः प्रास्तूयन्त। मनोः अभिप्रायः अस्ति यत् साक्षी सः अस्ति, यः नेत्राभ्यां पश्यति, कर्णाभ्यां शृणोति, सत्यवादी च, कदापि धर्महीनः अर्थहीनः च न भवति-

समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणच्चैव सिध्यति ।
तत्र सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥[२१]

मिथ्याप्रमाणदातुः उपरि मनुः विभिन्नदण्डानां प्रावधानम् अकरोत्[२२]। साक्षी उपलभ्यमानः नास्ति चेत् एतस्मिन् व्यवहारे शपथेन सत्यम् अवश्यं ज्ञातव्यम्[२३]। ब्राह्मणाय सत्यस्य, क्षत्रियाय वाहनस्य आयुधस्य च, वैश्याय गोः गर्दभस्य बीजस्य स्वर्णस्य च, शूद्राय सम्पूर्णपातकस्य शपथस्य विधानमस्ति-

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥[२४]

व्यवहारस्य निर्णये देशजलोकरीतीनामपि ध्यानम् अदीयत। मनोः मतानुसारं देश- रूप-कालानुसारं निर्णयप्रदानम् आवश्यकमासीत्[२५]। यैः विद्वद्भिः, धर्मेभ्यः प्रधानब्राह्मणेभ्यः च यत् दृश्यते, यत् देश-कुल-जातीनां विरुद्धं न, अतः एतेन धर्मेण सह व्यवहारस्य निर्णयः उचितः आसीत्। कोऽपि निर्णयः यदि अमात्येन प्राड्विवाकेन वा सम्यक् न निर्णीतः, तर्हि राजा स्वयं पुनर्निर्णयं कुर्यात् ।

कोषः

मनोः कौटिल्यसदृशः कोष सप्ताङ्गेषु एकं स्थानम् अददत् । तस्य आशयः अस्ति यत् यथा जलौकाः गोवत्सः भ्रमरः च किञ्चिद् किञ्चिदेव रक्तं दुग्धं मधु च पिवति, तथैव राजा राज्यस्य वार्षिककरं किञ्चिदेव स्वीकुर्यात्-

यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्योकोवत्सषदद्वाः ।
तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः ॥[२६]

यदि राजा प्रजायाः रक्षाम् अकृत्वा अपि षष्ठभागं गृह्णाति, तर्हि राज्ञः उपरि प्रजा रुष्टा भवति [२७]।

मनोः अभिप्रायः अस्ति यत् क्रय-विक्रयव्ययं, मार्गव्ययं, भरणपोषणव्ययं, कुशलव्ययं, निर्वाहसम्बन्धियव्ययं च दृष्ट्वा हि वणिकानामुपरि करान् दापयति[२८]। राष्ट्रस्य राज्ञः च कल्याणं मनसि निधाय करान् दापयेत्[२९]। यः दुष्टनृपः ज्ञानं विना स्वदेशं शुष्यति, सः बान्धवेन सह स्वविनाशं करोति[३०]। यथा आहारावरोधेन प्राणिनां प्राणः क्षीणः भवति, तथैव राष्ट्रस्य शोषणकरणेन राज्ञः प्राणः अपि कृशः भवति-

शरीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा।
तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥[३१]

राज्यस्य कोषवृद्धेः साधनरूपेण बलि-कर-शुल्क-दण्ड-भागश्च मुख्यः इत्युच्यते[३२]। बलिः धान्यादीनां षष्ठभागः, करः ग्राम-पुरवासिभ्यः ग्रहणयोग्यधनं शुल्कः, जल- स्थलमार्गात् ग्रहणयोग्यधनं द्रवश्च आसीत्। एतेषु दण्डेण व्यवहारेण च ग्रहीतुं धनमपि अन्यतमम् आसीत्। फल-फुल-शाक-तृणञ्च यत् प्रतिदिनं ग्रहणयोग्यम्, तद् धनं भागः इत्युच्यते।

दुर्गं राष्ट्रश्च

मनुः दुर्गं राष्ट्रञ्च सप्ताङ्गेषु पृथक्तया स्थानं दत्वा एतयोः महत्त्वम् अवर्धत। प्रायः एतेषां महत्त्वं सर्वभारतीयविचारकाः स्वीकुर्वन्ति। मनोः मतमस्ति यत् यस्मिन् देशे जल- तृण-पवन-रौद्रं च पर्याप्तमस्ति, यत् स्थानं रोगेण उपद्रवेन च रहितमस्ति, यत् फलेन फुलेन लतया वृक्षेण च मनोरमम् अस्ति, यत्र भद्रपुरुषाः धर्मात्मा वीरपुरुषाः च निवसन्ति, यत्र कृषीणां वाणिज्यानां धान्यानाञ्च अधिकता परिलक्ष्यते तस्मिन् स्थाने राजा वसेत्-

जाङ्गलं सस्यसम्पन्नमार्यप्रायमनाविलम् ।
रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ॥[३३]

अनेकदुर्गानां वर्गीकरणं मनुना अनेन प्रकारेण कृतं यत्- धन्वदुर्गम् इति यस्य चतुर्पार्श्वे तथा दशकोशपर्यन्तं मरुस्थलं भवति। महीदुर्गम् इति यत् इष्टिकया प्रस्तरेण च निर्मितं, यत् व्यासस्य अपेक्षया द्विगुणम् उपरि भवति तथा भित्त्या चतुर्पार्श्वे आवृतं तिष्ठति। जलदुर्गम् इति जलेन चतुर्पार्श्वे आवृतं भवति। वार्क्षदुर्गम् इति यत् परितः बृहत्-वृक्षः कण्टकयुक्तलता च तिष्ठति । नृदुर्गम् इति यत् गजेन अश्वेन रथेन च युक्तं, सैनिकेन रक्षितं भवति । गिरिदुर्गम् इति यस्य निर्माणम् पर्वतस्य उपरि बभूव। राजा एतेषु किमपि एकदुर्गम् आश्रित्य स्वनगरम् अनुवसेत् । एतेषु गिरिदुर्गं सर्वश्रेष्ठमिति उच्यते-

धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम्॥
सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ।
एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते॥[३४]

दुर्गम् आयुधेन धनधान्येन ब्राह्मणेन वाहनेन कारिगरेण यन्त्रेण इन्धनेन च परिपूर्णं भवेत्[३५]। एतस्मिन् दुर्गे सुन्दरतया पर्याप्ततया च स्त्रीगृहः देवालयः शस्त्रागारः अग्निशाला च भवेत् । ऋतुनामनुसारम् एतद् दुर्गं सर्वैः फुलफलैः युक्तं भवेत्। वृक्षः स्वच्छजलं च अत्र भवेत्, गभीरभित्त्या च सुरक्षितं भवेत्[३६]।

राष्ट्र सुचारुरूपेण परिचालनाय मनुना व्यवस्था दीयते यत् एकग्रामस्य, दशग्रामाणां, विंशतिग्रामाणां, शतग्रामाणां च पृथक्तया अधिपतिः भवेत्[३७]। अनेन प्रकारेण ग्रामः संघठनस्य सर्वस्मात् लघुघटकः अस्ति । अस्य अधिकारी ग्रामिकः इति कथ्यते, सः भोगस्य समस्तोपादानेषु राज्यांशं सञ्चयं कृत्वा दशग्रामाणाम् अधिपतिं निकषा अप्रेषयत्[३८]। ग्रामस्य अशान्तेः अथवा विघ्नस्य सूचनाम् एनं निकषा प्रेषयति स्म[३९]। दशग्रामाणाम् अधिपतिः दश-ग्रामपतिः, विंशतिग्रामाणाम् अधिपतिः विंशतीशः अथवा विंशी, शतानां शतेशः अथवा शताध्यक्षः, सहस्रग्रामाणाम् अधिपतिः सहस्रपतिः अथवा सहस्राधिपतिः इत्युच्यते[४०]। एतेषाम् अधिकारिणां वेतनस्य विषये मनुना उच्यते यत् दशग्रामपतेः एककुलं, विंशतीशस्य पञ्चकुलं, शतेशस्य एकग्रामं, सहस्रपतेः एकपुरं च भोगस्य अधिकारः अस्ति-

दशी कुलं तु भूञ्जीत विंशी पञ्चकुलानि च।
ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ॥[४१]

मनुस्मृतौ सर्वार्थचिन्तकस्य अपि उल्लेखः विराजते, यस्य नियुक्तिः प्रत्येकस्मिन् नगरे अभवत्। अस्य कर्तव्यं स्व-अधीनस्य प्रजायाः समस्तार्थानां विषये चिन्तनम्, तथा तस्य स्वसिद्ध्यये सततं प्रयत्नम् अकरोत्[४२]।

सेना

सेनायाः विभिन्नाधिकारिणां कर्मचारिणां च पदानां नामोल्लेखः मनुस्मृतौ न मिलति। सेनाविभागः अमात्यस्य अधीने आसीत्[४३]। सेनापतिः मन्त्रिपरिषदः सदस्यः आसीत्। तस्य अधीने षट्-प्रकाराः सेनाः आसन्- रथः अश्वः हस्तिः नाविकः पदातिकः भारवाहकश्च। एतेषु प्रत्येकाधिपतिः बलाध्यक्षः इत्युच्यते । सेनायाः समूहः गुल्मः, तथा च अस्याधिपतिः गुल्मपतिः इत्युच्यते ।

मनोः अभिप्रायः अस्ति यत् विजयाकाङ्क्षी राजा दुष्टपुरुषं सामादि-उपायेन वशं कुर्यात्[४४]। विरोधी आदौ साम-दान-भेदनाम्ना उपायेन वशे न भवति चेत् तर्हि तं लघु- गुरुदण्डेन वशं कुर्यात्[४५]। यथा कृषकः कर्षणेन सह तृणादिमपि उत्तोलनं कृत्वा धान्यं रक्षति, तथैव राजा दुष्टानां हनने कृत्वा देशं रक्षेत्-

यथोद्धरति निर्दता कक्ष धान्यं च रक्षति ।
तथा रक्षेन्नृपी राष्ट्र हन्नाञ्च परिपन्थिनः ॥[४६]

युद्धाय सेनायाः प्रस्थानविषये मनोः मतमस्ति यत् स्वदुर्गस्य स्वदेशस्य च रक्षायाः पर्याप्तप्रबन्धं कृत्वा, यात्रायाः उपयुक्तायुधं वाहनं च गृहीत्वा, गुप्तचराणां नियतं कृत्वा च षट्-बलैः सह शनैः शनैः शत्रोः पुरे प्रविशेत्[४७] । समयानुसारं दण्ड-वराह-मकर-शकट-सूच्य-गरुड-पद्मव्यूहञ्च रचयेत्[४८] ।

मनुस्मृतौ सैन्यव्यवस्थायाः युद्धनीतेः चापि वर्णनं मिलति। अन्यं राज्यम् अथवा देशं जित्वा तत्र देवान् धर्मप्रधानब्राह्मणान् च भूमि-स्वर्णादयः दानेन सम्मानं पूजनं च कुर्यात् । स्वामिभक्तिना यः अस्माकम् उपकारम् अकरोत्, तस्य अहं क्षमां करोमि, अधुना निर्भयं भूत्वा सुखेन व्यापारं करोतु इत्येतस्य घोषणां कुर्यात्[४९]।

उपयुक्तग्रन्थसूची

१. **मनुस्मृतिः -**पण्डितरामेश्वरभट्ट व्याख्या – कुकुम्बर् पब्लिकेषन्स्- २००१.

२. **मनुस्मृतिः-**तुलसीराम स्वामी – भाष्यकारः, रञ्जन् पब्लिकेषन्स्-१९९८.
३.**The Manusmriti –** Dr. Surendra Kumar (Narrator & Translator), Govindam Hasanand – 2022.

पादटिप्पणिः

१. म. स्मृ. ७.३४
२. तत्रैव. - ७.३७-३९
३. तत्रैव - ७.४४
४. तत्रैव- ७.४७
५. तत्रैव. - ७.१५-१७
६. तत्रैव - ७.१८
७. तत्रैव- ७.५५-७
८. तत्रैव- ७.५४
९. तत्रैव ७.६२
१०.तत्रैव- ७.६३
११.तत्रैव- ७.६५
१२.तत्रैव.- ७.५९
१३.तत्रैव. - ७.५६
१४.तत्रैव- ७.५८
१५.तत्रैव- ७.१४९-१५०
१६.तत्रैव - ८.३-७
१७.तत्रैव. - ८.२३.५७
१८.तत्रैव - ८.९
१९.तत्रैव. - ८.७९
२०.तत्रैव - ८.९
२१.तत्रैव.- ८.४५
२२.तत्रैव - ८.७४
२३.तत्रैव. - ८.११८-९
२४.तत्रैव. - ८.१०९
२५.तत्रैव- ८.११३
२६.तत्रैव.- ८.४५
२७.तत्रैव- ७.१२९
२८.तत्रैव.- ९.२५४
२९.तत्रैव. - ७.१२७
३०.तत्रैव.- ७.१२८
३१.तत्रैव - ७.१११
३२.तत्रैव. - ७.११२
३३.तत्रैव- ८.३०७
३४.तत्रैव - ७.६९
३५.तत्रैव- ७.७०-७१
३६.तत्रैव - ७.७५
३७.तत्रैव. - ७.७६
३८.तत्रैव- ७.११५
३९.तत्रैव - ७.११८
४०.तत्रैव. - ७.११६
४१.तत्रैव - ७.११५
४२.तत्रैव - ७.११९
४३.तत्रैव- ७.१२१
४४.तत्रैव.- ७.६५
४५.तत्रैव - ७.१०७
४६.तत्रैव- ७.१०८
४७.तत्रैव- ७.११०
४८.तत्रैव- ७.१८४-५
४९.तत्रैव- ७.१८७